

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

БАРАН ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ПРОЗА ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
І ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ

10.01.02 – Українська література

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ 1994

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі нової української літератури
Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка Національної Академії
наук України.

Науковий керівник – МІШУК Р.С., кандидат філологічних наук.

Офіційні опоненти: ІЛЬНИЦЬКИЙ М.М., доктор філологічних
наук.

ГАСВСЬКА Н.М., кандидат філологічних наук,
доцент.

Провідна установа – Український державний педагогічний
університет ім.М.П.Драгоманова.

Захист відбудеться "23" листопада 1994 р. на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д. 016.35.01 при Інституті літератури
ім.Т.Г.Шевченка НАН України / 252001, Київ – І, вул. Грушевського,
4 /.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.

Автореферат розіслано "17" лютого 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

СУЛИМА М.М.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Проблема історичної свідомості українського народу, у якого в умовах тоталітарної держави хотіли витравити почуття самостійності, самоповаги і відтак перспектив подальшого історичного саморозвитку, ніколи не втрачала своєї злободенності для національної інтелігенції. Сьогодні ця проблема постає перед нами, позначена нерідко гірким досвідом попередніх поколінь. Поволі заповнюються "білі плями" на сторінках історії України, нині відкриваються призабуті або свідомо спалювані імена, сфальшовані факти вітчизняної історії. Остання постає не як діяння окремих осіб, до того ж у руслі наперед заданих ідеологем, а як складний і звишній шлях різних, нерідко дуже цікавих і самобутніх особистостей — представників різних соціальних верств, не тільки порізаних певними відмінками, а й об'єднаних рисами конкретного історичного часу, приналежністю до цілком конкретного етносу, до спільної історичної минувшини; і не як догматично потрактований рух класів / переважно у "стерильній" формі соціального антагонізму /, а як складне взаємопереплетення долі маси і долі одиниць. Одночасно відбуваються перегляд і переосмислення багатьох історичних подій і діяльності цілого ряду постатей вітчизняної історії. Але перегляд цей має відбутися не заради кон'юнктури на новий штиб інтерпретації фактів, а задля об'єктивного врахування усієї суми чинників, вивільнення з-під фальшивого тлумачення сторінок минулого.

У свій час правильно пояснював причину посиленої уваги людей до свого минулого у період стихійних катаклізмів, намагання осмислити його з позиції сучасного їм життя російський історик В. Ключевський. Він вказував, що коли в суспільстві починаються якісь зміни, що зачіпають усталений ритм його життя, зміни, які породжують суперечності і труднощі у їх розв'язанні, тоді умови життя творять нові ланки об'єднання суспільства для вноормування стихійних явищ, що можуть виникнути поза їхню волю. "Щоби звільнити своє життя від такого стихійного характеру і дати розумний напрямок комбінації відносин, які творяться, люди намагаються вияснити мету, до якої його / це суспільство — Є.Б. / бажано було б направити, а ця мета як правило складається із сукупності інтересів, панівних в дану хвилину"¹.

¹ Ключевский В.О. Русская историография 1861—1893 гг. // Неопубликованные произведения. — М.: Наука, 1983. — С. 181.

Побіч пізнавально-виховного сенсу, діяння історичних осіб мають важливе ціннісно-особистісне значення, неповторне, непоміняльне у своїй єдиності. Справедливою є думка німецького філософа К.Яспера про те, що "історичні досягнення тісно зв'язані з традицією, вони передаються і тому можуть бути втрачені"². Названі твердження дозволяють зрозуміти причини посиленого інтересу до творів історичної тематики на певних відрізках суспільно-політичного життя з боку читачів, критиків та літературознавців. І якщо у перших цей інтерес має тенденцію до спаду чи нового піднесення, то в останніх він, в основному, є постійним. Читацький "бум" на історичну романістику дозволяє їм повніше наголосити на причинах такого явища і формувати читацькі смаки на кращих зразках.

Недостатня вивченість творів української класичної історичної романістики / під терміном "класична" ми розуміємо історичну прозу другої половини XIX-початку XX ст. / зумовила її розгляд на сторінках запропонованого дослідження. Виокремлення в самостійний об'єкт дослідження художньої прози такого письменника як Орест Левицький / 1848-1922 /, який поєднав у своїй особі талант вченого-історика і художника слова, дає можливість робити висновки про специфіку народження нового типу історико-художнього повіствання, простежити спільне і відмінне в характері історико-наукового і художнього мислення, властиве, напр., П.Кулішу, М.Костомарову, І.Нечусві-Левицькому, І.Франку, які водночас були і вченими /чи популяризаторами/, і письменниками.

Необхідність такого осмислення зумовлена потребою розкрити своєрідність історичної белетристики О.Левицького в контексті української історичної прози другої половини XIX-початку XX ст. У такому розгляді проблеми її полягає актуальність теми даного дослідження.

Мета роботи - на основі всебічного аналізу творів історичної тематики названого періоду визначити їхнє місце і роль в українському літературному процесі і простежити шляхи розвитку цієї прози, конкретизувавши означені проблеми розглядом художньої спадщини О.Левицького. У зв'язку із цим у роботі постає ряд конкретних завдань: визначення поглядів того чи іншого письменника на

²Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. - М.: Политиздат, 1991. - С.57.

завдання історичного роману / через співставлення вигадки й факту у ньому /, а звідси й поділу історичної прози на жанрові різновиди; проблемно-змістовий аналіз творів; дослідження визначальних рис їх поетики: особливості композиційної побудови / сюжетовто-рення /, способи характеротворення, виявлення авторської позиції.

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять праці з філософії історії / М.Блока, Х.Ортега-і-Гассета, К.Ясперса, А.Гуліґи /; історіографії / Д.Дорошенка, В.Ключевського, А.Лаппо-Данилевського /; історії України / М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, О.Левицького, М.Грушевського /; літературознавчі дослідження з питань жанрової специфіки історичного роману / М.Серебрянського, Г.Лукача, М.Сиротика, Б.Резова, І.Горського, Г.Ленюля, С.Петрова, Л.Александрової, С.Андрусів, І.Варфоломєєва /; поетики / Л.Гінзбург, Ю.Манна, І.Гурвича, Г.Ключека /. Крім того, дослідження базується на теоретико- та історико-літературних працях В.Петрова, Б.Неймана, Є.Кирилюка, Н.Калениченко, Т.Комаринці, М.Яценка, В.Черкаського, Р.Мішука; та на спеціальних дослідженнях, присвячених проблемам української історичної белетристики і драматургії / З.Мороза, Г.Павленко, Є.Нахліка, В.Івашківа /, в тому числі - працях вчених української діаспори / П.Голубенка, В.Сіроцького, Р.Євгрії /.

У дисертації застосований системно-описовий принцип аналізу з використанням порівняльного, проблемно-типологічного методів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше об'єктом спеціального дослідження стала українська історична проза другої половини XIX-початку XX ст. з виходом на конкретну персоналію - О.Левицького, художня проза якого досі ще не була предметом широкого літературознавчого аналізу. З цієї метов у роботі використано архівні, рукописні матеріали, статті, рецензії, відгуки на твори історичної тематики, які відтворюють історико-літературний фон художньо-естетичної свідомості у названий період.

Практична цінність дослідження насамперед полягає в тому, що його результати можуть бути використані для створення узагальнюючих праць з історії літератури, під час вивчення курсу нової української літератури в навчальних закладах, у видавничій діяльності.

Апробація роботи. Осночні тези і результати дисертаційного дослідження викладались у виступах на міжнародній конференції, присвяченій 150-й річниці з дня народження М.П.Драгоманова "Михайло

Драгоманов і проблеми суспільно-політичного і національно-культурного розвитку на Україні і в Європі" / Київ, 1991 /, на наукових конференціях "М.Старицький: творче обличчя і місце в національній культурі" / К., 1990 /; "Молода Муза" й літературний процес кінця XIX-початку XX століття в Україні і Європі" / Львів, 1992 /; "Українська філологія: історія і перспективи / До 145-річчя заснування кафедри української філології у Львівському університеті" / Львів, 1994 /; республіканській науковій конференції "Іван Франко і національне відродження" / Криворівня, 1991 /. Опубліковані статті і тези виступів названо в кінці автореферату.

Повний текст дисертації обговорювався на засіданні відділу нової української літератури Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів / "Основні аспекти української історичної прози другої половини XIX-початку XX ст.", "Пошуки шляхів розвитку історичної художньо-документальної прози у творчій практиці Ореста Левицького" /, висновків і списку літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження і її наукова новизна, визначаються мета і завдання роботи, а також ступінь вивченості проблеми, окреслюються теоретико-методологічні засади роботи. Зокрема, простежено розвиток і характер досліджень про жанрову специфіку історичного роману в колишньому радянському літературознавстві / на прикладі російського історичного роману / і проведено паралелі із станом вивчення цієї ж проблеми в українському літературознавстві. Відзначено, що українські дослідники на початку 30-х рр. XX ст. / В.Державін, М.Кодацький / поставили цілий ряд теоретичних питань у поглядах на історичну прозу і наблизилися до певних їх узагальнень. Але завадили їм у завершенні цієї роботи вульгарно-соціологічний підхід до їх трактування і класова непримиренність в оцінці попередніх видань. А тому теоретичні виступи українських критиків 20-30-х рр. знайшли своє продовження і були вперше узагальнені тільки в кінці 50-х у працях М.Сиротка.

У сучасному літературознавстві / як у російському, так і в українському / немає таких суперечок щодо жанрової специфіки історичного роману як у 30-50-х рр. У цьому питанні вже є певна визначеність і виділяються два основні погляди на нього: I/ історич-

ний роман - є самостійним жанром / Г.Ленюк, Л.Александрова, І. Варфоломєєв /, 2/ історичний роман - один із різновидів жанру роману. Такої думки дотримується сьогодні більшість дослідників. Розділяє її й автор даної роботи. Існують різні підходи щодо основних принципів класифікації історичного роману. Одні дослідники називають серед них наявність головного героя твору, обов'язково конкретної особи / Л.Александрова, І.Варфоломєєв /, інші - в центрі уваги ставлять співвідношення між фактом і вигадкою / С.Андрусів /. Дисертант зупиняється на розгляді останньої позиції, яка, на його думку, є більш переконливою.

Перший розділ. /"Основні аспекти української історичної прози другої половини XIX-початку XX ст."/. Українська історична проза другої половини XIX-початку XX ст. є своєрідним і логічно завершеним циклом художньої інтерпретації минулого нашого народу, початки якої ідуть від усної народної творчості, життєвої літератури, літописних хронік, віршів, поеми і драми історичної тематики.

Процес національного самоусвідомлення на Україні в кінці XVIII-початку XIX ст. був тісно пов'язаний із зародженням нового політичного і суспільно-культурного мислення в Західній Європі / ідеї Гердера / і Росії / декабристський рух /, що знайшло своє відображення в становленні нового літературного напрямку - роман-тизму. Всі ці зміни зумовлювалися також певними історичними подіями: піднесенням національної свідомості у народів Європи в кінці XVIII ст., Французькою революцією 1789-1794 рр., Вітчизняною війною 1812 року.

Невважачи на цілковите ігнорування владою самобутності українського народу, його державних, культурних традицій, в культурно-громадських осередках України поступово ширшали думки про значущість історичної минувшини України, про духовні потенції її народу.

Володарем дум і сердець стає "шотландський чарівник" Вальтер Скотт, якого справедливо вважать батьком історичного роману. Впливу цього письменника в 20-і-30-і рр. XIX ст. зазнала на собі вся європейська література, в тому числі й російська. Цей вплив особливо відчувається в історичних творах на українські теми: повістях Василя Нарєжкого "Бурсак" /1824/, "Таркуша, малоросійський разбойник" /1825/; "Гайдамак" /1826/ Порфирія Байського /літературний псевдонім Ореста Сомова/. Це яскравіше вплив "Великого Не-

відомого" проявляється у творчості Миколи Гоголя.

Говорячи про повість "Тарас Бульба", ми відзначаємо у ній не так залежність від схеми, запропонованої Вальтером Скоттом, як її новизну у відтворенні внутрішнього духовного змісту історичного життя народу. У російському літературознавстві з легкої руки В.Белінського усталилася думка про жанрове визначення "Тараса Бульби" як "героїчної поеми", яку підтримують і деякі українські дослідники. Проте нам видається слушнішою думка сучасної канадської дослідниці Р.Багрії, яка визначає жанр "Тараса Бульби" як "міфічну стилізовану романтичну повість"³. Треба також відзначити, що в плані конкретики провідних ідей національного відродження для українського читача є вартіснішою саме перша редакція повісті 1835 року.

Про вплив В.Скотта на українську літературу ми можемо говорити, починаючи з появи творів П.Куліша / як його ранніх історичних романів "Михайло Чарнишенко" і "Алексей Однорог", так і "Чорної ради" /.

Розвиток української прози XIX-початку XX ст. проходив неоднозначно, тут поступово народжувались і вдосконалювались різні естетично-художні структури. Для поглибленого вивчення цієї прози скористаймося поділом її на певні групи. Ставлячи в основу поділу співвідношення між фактом і вигислом /домислом/, ми наблизимося до правильного розв'язання цілого ряду проблем щодо жанрових відмінностей в історичному романі. Так, проблема визначення головного героя в історичній романістиці дозволяє нам окреслити часові межі твору. Коли ж її /цю проблему/ ставити в основу поділу - як це роблять деякі дослідники - відбувається зміщення часових дистанцій, і тоді до історичних творів відносять твори недалекого минулого, свідками якого є наші сучасники. При першому ж підході час дії історичного роману відсувається на відстань, що дорівнює життю одного покоління, тобто не менше 60-70 років.

Виходячи із цього співвідношення, історичну прозу ми ділимо на три жанрові різновиди: художньо-історичні, історико-художні, історичні художньо-документальні твори. У творах першої групи, ро-

³Багрія Романа. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. /"Тарас Бульба" М.Гоголя і "Чорна рада" П.Куліша в світлі історичної романістики В.Скотта/. - К.: Ред. журн. "Всесвіт", 1993. - С.144.

блячи наголос на слові "історичні", зовсім не заперечується ви - гадка і домисел. Документ, письмово засвідчений історичний факт, наукове дослідження описуваного часу вимагають також і власне авторських пошуків, не сліпого перенесення даних відомостей у роман, а їх певного відбору й осмислення. Це якраз та невидима межа, яка робить роман не ілюстрацією історії, а переживанням її. Саме у ньому відбувається щасливе поєднання таланту митця і ерудиції дослідника, без чого історичний роман є немислимий. У західноєвропейській літературі такий різновид історичної романістики веде свій початок від творів В.Скотта. Українська література теж дала цілий ряд творів подібного типу: "Чорна рада" П.Куліша, "Маруся" Марка Вовчка, "Марко Проклятий" О.Стороженка, "Захар Беркут" І.Франка, "Богдан Хмельницький" М.Старицького, "Князь бремія Вишневецький" і "Гетьман Іван Виговський" І.Нечуя-Левицького, "Ярошенко" О.Маковея.

У творах другої групи - історико-художніх - акцентується увага саме на художності, осмисленні реальних ситуацій, подій, тут переважає вигадка. Документ у цих творах відходить на другий план. Історичні події змальовані поверхово - або через відсутність друкованих згадок про дані часи, або через те, що виконують у творі роль "екзотичної" принади для читача. Самого автора ці події цілком не цікавлять мало. Головним героєм в історико-художніх творах, як правило, є вигадана особа, тоді як історично конкретні особи висунуті на другий план чи зовсім відсутні. Введення таких осіб у твір служить авторові мовби загальним фоном розповіді, надає більшої достовірності змальованим подіям. Їх роль зводиться до певного довідника з історії, до ролі "тіні батька Гамлета" без її смислового навантаження. До цієї групи ми відносимо історичну прозу Д.Мордовця /"Сагайдачний", 1862/, А.Кашенка /цикл історичних оповідань та повістей/, А.Чайковського /ранні історичні оповідання/ та ін.

Доповнюють підгрупу численні переробки історико-художніх, нерідко російськомовних творів. Не дивлячись на досить низький художній рівень і довільне трактування історичних фактів, ці переробки відіграли й певну позитивну роль. Для широкого загалу українських читачів вони були іноді першим кроком до пізнання національної історії. Найбільш популярними були переробки М.Загірної: "Гетьман Петро Сагайдачний", 1909 /за повістю Д.Мордовця/, "Тиміш Хмельниченко", 1913 /за повістю О.Рогової/; М.Левицького "За Колі-

Увщини", 1907 /за Падалицею/; З.Левецької "При битві лорозі", 1913 /за Равіток/ та ін.

В окрему групу творів треба виділити белетризовані нариси з історії України. Враховуючи їх призначення, нариси можна розділити на дві підгрупи. П.Куліш, І.Нечуй-Левецький, Е.Грінченко мали на меті своїми нарисами дати читачам спопуляризовані життєписи тих чи інших історичних осіб, до певної міри заступивши відсутність історичних романів. Цим зумовлювалась форма їх написання: проста, дохідлива, з використанням стилістики народних дум /у Куліша/, олітературненням образів - подаються діалоги історичних осіб, використовується емоційне забарвлення. Отже, вони були перехідною формою від історії до історичної романістики. Нариси ж В.Будзиновського, М.Драгоманова мали інше завдання. Вони вимагали хоча б незначної підготовки у читача і були перехідною ланкою від історичної романістики до історичних студій. А звідси певна лаконічність стилю, використання політичної лексики, своєрідність побудови.

У групі історичних художньо-документальних творів основним структурним елементом виступає документ, історичний факт, зафіксований в архівних джерелах свого часу, сучасних наукових дослідженнях істориків і власне авторських розшуках. Вигадку в цих творах заміняє домисел /причому обмежений сюжетом чужого, реального життя/. В європейській літературі такий погляд утвердився з появою творів Стендаля і Флобера. Їхня вимога об'єктивності художнього твору, відстороненості автора від змальованих подій була перенесена на історичний роман. Загального уявлення про далекі часи було замало, для цього потрібні широкі і точні знання, і тому не дивно, що першими до такої складної роботи беруться історики. Але потяг до історичної проблематики був зумовлений прагненням передати художнім словом субстанційні начала національної історії, вкладавши у нього своє бачення цієї історії. В українській історичній прозі другої половини XIX-початку XX ст. першим творцем названого типу творів був М.Костомаров /"Чернігівка"/.

Розглянувши твори кожної групи, дисертант робить такі короткі висновки по першому розділі дисертації:

І. Розвивачи патріотично-пізнавальний історичний роман, українські письменники віддають перевагу конкретним історичним подіям і постатям /П.Куліш, І.Нечуй-Левецький/, охильються перед

авантюрно-патріотичними історіями /Марко Вовчок, М.Старицький, О.Маковей, А.Кашенко/, співвідносять історичний роман із сучасними ідеями /Д.Мордовець, І.Франко/, творять міфологічно-історичний роман /О.Стороженко/. Паралельно з'являються твори, які можна назвати умовно-історичними /О.Островський/. Як реакція на пристосованість роману до вимог читача виникають історичні художньо-документальні твори /М.Костомаров/.

2. Українські письменники другої половини XIX-початку XX ст. в історичній романістиці використовували вальтер-скоттівську манеру в способах сюжетотворення, починаючи від традиційного зачину /"герой збирається чи перебуває в дорозі"/ до логічно завершеної розповіді про долю головних героїв: П.Куліш, М.Старицький, І.Нечуй-Левицький та ін. Твори цих письменників відзначалися активною авторською позицією /у сюжетотворенні і характеротворенні/, поєднанням реалістичних і романтичних елементів у характеротворенні персонажів: реалістичними фарбами змальовувались поляки, росіяни - як політичні противники українських козаків; романтичні елементи присутні при змальованні козацтва /П.Куліш, М.Старицький/ - у цьому їх різниця від історичної прози Г.Сенкевича /"Вогнем і мечем"/, який ідеалізував поляків, а козаків змальовував "романтичними лиходіями". Головним героєм у цих авторів була відома історична постать або вигаданий персонаж, особиста доля якого залежить від долі історичного героя. Вибір головного героя визначав проблематику творів, яка здебільшого окреслювалась подіями Хмельниччини, рідше - княжими часами /"Сахар Беркут" І.Франка/. Потрібно також зважати на полемічну направленість творів українських письменників про події Хмельниччини, спрямовану проти спотвореного відображення цього ж періоду в історичних творах того ж Г.Сенкевича.

3. Все у М.Костомарова спостерігається перехід від традиційних елементів у сюжетотворенні до нових форм: зовнішнє дотримання форми вальтер-скоттівського зачину /у нього повідомляється про приїзд не-головного героя, активна авторська позиція поєднана з деякою відстороненістю, використовується оціночна авторська характеристика героїв/ - "обриване" закінчення твору із втратою згадок про героя в архівних джерелах, деталізація у змальованні побуту; звичаїв тощо. Увага в повісті М.Костомарова поділена між визначною історичною постаттю /гетьман Дорошенко/ і простим людяном, існування якої реально зафіксоване документом /козачка Ганна Кусів-

на/. Проблематика повісті зав'язувалась не навколо суспільно-політичних подій, а побіля історико-побутових обставин життя.

Оповідання О.Левицького знаменують собою подальший розвиток історичної художньо-документальної прози.

Другий розділ. /"Пошуки шляхів розвитку історичної художньо-документальної прози у творчій практиці Ореста Левицького"/. Окресливши у першому розділі основні шляхи розвитку української історичної романістики другої половини ХІХ-початку ХХ ст., робимо перехід до аналізу творчості Ореста Левицького, який був яскравим представником історичної художньо-документальної прози.

Відомий український історик, архівіст-археолог, Орест Левицький своє наукове життя присвятив збиранню і вивченню давніх актових книг. На їх основі він написав ряд наукових монографій і статей про релігійні, правові, звичаєві, шлюбні відносини в Україні ХVІ-ХVІІІ ст. Його авторитет як знавця звичаєвого права названого періоду був настільки високим, що до нього за порадами зверталися відомі історики і письменники О.Лазаревський⁴, М.Аркас, Леся Українка та ін. В останні роки свого життя О.Левицький брав активну участь у заснуванні Української Академії Наук /1916/, був її третім президентом /1922/.

Творча спадщина О.Левицького невелика: 13 історичних оповідань /за жанровим визначенням автора/. За тематикою оповідання О.Левицького діляться на два цикли: волинський та полтавський. Так, у 1914 році письменник назвав єдину прижиттєву збірку своїх творів "Волинські оповідання". Сюди увійшли оповідання "Ганна Монтовт", 1911⁴, "Пашківіль", 1913, "Превелебний сват", 1913, "Єзуїтська протодобниця", 1913; 1918 року у "ЛНВ" /кн.VII-VIII/ надруковано останнє оповідання О.Левицького і п'яте з волинського циклу "Пан Сенюта". До полтавського увійшли такі твори як "Нехворощанський сотник", 1914, "Орельський пустельник", 1914, "Лиша свекруха", 1915, "Помста загублених", 1915, "Несподіваний шлюб", 1916, "Лакей його пресвященства", 1917, "З розотриги сотник", 1918. В основу такого поділу письменник брав територіальний принцип: події твору відбувалися на Волині чи Полтавщині і були зафіксовані у документах Луцьких городських книг і Полтавських козацьких судів. Оповідання "Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під

⁴ Поряд з назвою оповідань подаємо рік першої їх публікації.

час Хмельниччини" /1917/ редактор єдиного радянського видання творів О.Левецького /"Історичні оповідання". - К., 1930/ Т.Черкаський виділив окремо як таке, що "стоїть на грані між розвідкою й оповіданням". Загалом цей висновок справедливий, проте він потребував певного уточнення.

Пишучи історичні оповідання, О.Левецький не користувався загальними художніми штампами. Хіба що можемо говорити про існування загальної схеми композиційної побудови творів, і то тільки в одному випадку, коли під "схемою" розуміти використання письменником матеріалів судових актів: якщо є достатньо згадок про певну історичну особу - зав'язується сюжетна канва оповідання, закінчуються згадки - обривається розповідь письменника. У всіх інших випадках за кожною судовою справою - доля окремої людини, не просте механічне переказування справи, а намагання розкрити весь світ окремого людського буття. О.Левецький підходить дуже вимогливо до написання кожного оповідання: він вибирає художню форму для своїх творів, виходячи з наявного документального матеріалу, орієнтуючись при цьому на підготовленого читача, що і дало підстави В.Коряку відзначити: "Історична патріотика Ореста Левецького не має характеру тарабанної "кащенковщини", більше естетичного задоволення в "рідній старовині", властивого не так просвітянщині, як модернізму"⁵.

Звертання О.Левецького до архівного матеріалу було не випадковістю, а свідомо обраним шляхом, яким, на думку письменника, і мала розвиватися українська історична проза. Звичайно, О.Левецький дещо абсолютизував об'єктивність архівних матеріалів, бо документ "зовсім не такий безсторонній, як інколи виглядає чи хоче таким виглядати. Він теж справа рук людини, яка далеко не завжди байдуже реагувала на добро і зло"⁶. Але не на стільки, щоби не втілити цей теоретичний принцип у своїй творчій практиці. Інша справа, що письменник підходив до кожного архівного матеріалу, який служив йому сюжетною основою твору, використовуючи різноманітний художній інструментарій. І якщо схема відтворення матеріа-

⁵ Коряк В. Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство. - Х., ДВУ, 1929. - С.448.

⁶ Янская И., Кардин В. Пределы достоверности: Очерки документальной литературы. - М.: Сов. писатель, 1986. - С.81.

ду виглядала незмінною: джерело - письменник - читач /іноколи вона подовжувалася в залежності від кількості носіїв інформації/, а композиційна структура залишалась традиційною /могли видозмінюватися її елементи/, то сам вибір художньої форми був строго конкретизований.

Проблематика художніх творів О.Левіцького зав'язувалась навколо одного основного стержня: станові, звичаєві, правові, побутові відносини в Україні в XVI-XVIII ст. Сам письменник у підзаголовках творів визначав їх як історичні оповідання "з народного життя" /українським "Декамероном" назвав твори письменника сучасний дослідник Я.Дзира/. Ми можемо встановити з точністю до року часові межі, охопленого О.Левіцьким матеріалу: 1547 р. /"Ганна Монтовт"/ - 1763 р. /"Лакей його преосвященства"/. Тобто це період, що передував становленню української державності, короткочасного утвердження її, автономного існування у складі Російської імперії /період т.зв. "Гетьманщини"/ до поступової втрати такої автономності. Але особливість творчого методу О.Левіцького полягала у тому, що його цікавила людина як особистість і суспільний тип в конкретній історичній ситуації, а не сама ситуація: людина і побут, а не людина і політика. І всі ці суспільні події /як бурхливі, так і "тихоплинні"/ ставали опосередкованою причиною /постфактом/ її конкретно-часового буття як такого. Але в цьому якраз і полягала майстерність письменника, який через конкретику побуту утверджував у народі потребу його національної окремішності. Не через романтизацію загального, а через деталізацію конкретного О.Левіцький у своїх оповіданнях пробує донести до читача сутність національної історії. Він вимагає не захоплення тим, що минуло, а осмисленого знання того, що було.

Скет і проблематика творів. Визначаючи центральний стержень проблематики художніх творів О.Левіцького, потрібно наголосити також і на тому, що ті чи інші історичні взаємини письменник змальовує не самодостатньо, а з огляду на переломлення у них певних загальнолюдських морально-етичних начал: добра і зла /"Ганна Монтовт", "Пашквіль", "Нехвороманський сотник"/; злочину і кари /"Лиха свекруха", "Помста загублених"/; духовності і виродження /"Орельський пустельник", "Превелебний сват", "З розстриги сотник", "Лакей його преосвященства"/; патріотизму і зради /"Український шляхтич Прокіп Верещака...", "З розстриги сотник"/. Поряд із

ними письменником ставиться проблема ментальності /зокрема, про селянське і козацьке начала в українському характері: "Пан Сенюта", "Несподіваний шлюб"/; важлива на українському ґрунті проблема, що пізніше була осмислена і оформлена філософом М.Шлемкевичем у поняття "загублена українська людина" /"Сзуїтська преподобниця"/ та ін. Знову ж таки, всі поставлені О.Левицьким проблеми не існують у чистому вигляді, бо писалися ці твори не задля проблем, а для реконструювання історичної пам'яті - в центрі якої стоїть людина. А відповідно до цього: є людина - є і названі проблеми, і якась із них є домінуючою в кожному окремому творі.

У даному підрозділі проблематика творів О.Левицького розкривається у порівнянні з іншими творами української літератури того ж періоду: "Перекотиполо" Г.Квітки-Основ'яненка, "Сорок лет" М.Костомарова /проблема злочину і кари/; "Микола Джеря" І.Нечужа-Левицького, "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Панаса Мирного й Івана Білика, "Про що тирса шелестіла" С.Черкасенка /проблема ментальності/ та ін.

Типологія героїв. Пошуки героя своїх оповідань не становили проблеми для О.Левицького. Тут злилися воедино декілька чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. До першого з них треба віднести саму постановку проблеми "герой - не-герой" в тогочасній європейській історичній науці /Г.Карлейль в Англії, М.Карсєв в Росії/, філософії /Ф.Ніцше/, а відтак і в літературі /В.Теккерей/. Розвінчування героїчного в європейській літературі, намагання розкрити "поезію буднів всім тим, хто був приречений на вічні будні" /С.Цвейг/ стало одним із основних напрямів її розвитку. Стендаль і Флобер у Франції, Діккенс в Англії, Чехов у Росії - просторове і часове втілення названої ідеї ставало необмеженим, - зводили її до переконливої тези: "перш ніж має утвердитись людина, повинен бути усунений і, якщо потрібно, розвінчаний герой"⁷. В українській літературі ХІХ ст. названа проблема не піднімалася до рівня критично-теоретичних суперечок і не носила яскраво виражених конфліктних ситуацій, так як із самого початку була зорієнтована на демократичного позитивного героя із народних мас.

Історія простої людини в оповіданнях О.Левицького є історією

⁷ Карельський А. От героя к человеку. Два века западноевропейской литературы. - М.: Сов.писатель, 1991. - С.201. /Розрядка автора/.

не якоїсь абстрактної особи, створеної письменницькою уявою. Ні, у кожному окремому випадку, це конкретна історична постать, ім'я якої зберегли для нас давні актові книги. Але це не значить, що в творах О.Левицького ми зовсім не зустрічасмо визначних постатей вітчизняної історії. Вони є, але їхня присутність в оповіданнях визначається наявністю їхніх імен і особистою участю у тих справах, які зафіксовані в архівних документах, що послужили сюжетною основою для автора.

Типологія героя в оповіданнях О.Левицького підпорядковується єдиному завданню: показові окремої конкретної людини /"не-героя" за романтичними мірками/, зумовленої соціальними й історичними обставинами певної епохи. Письменник зумів познайомити читача з життям найрізноманітніших соціальних прошарків українського суспільства XVI-XVIII ст.: на сторінках його творів ми зустрічасмося із представниками козацької старшини /Федір Сухомлин - "Нехворощанський сотник"/, духовенства /по-суті, вся ієрархічна структура цього суспільного прошарку виведена письменником/, рядового козацтва /Максим - "Несподіваний шлюб"/, міщанства /узагальнений образ волинського і полтавського міщанства/, селянства /посполитого, себто вільного, і "піддандів"/. Окремо потрібно виділити жіночі образи в оповіданнях О.Левицького /Ганна Монтовт із одноіменного оповідання, Анна-Алоїза Острозька - "Єзуїтська преподобниця", Гапка Хвостичка - "Несподіваний шлюб" та ін./, тому що вони творять яскраву і колоритну портретну галерею.

Особливість історичних персонажів в оповіданнях О.Левицького полягає в тому, що вони, на відміну від визначних постатей, які мають різне політичне трактування у різні суспільні епохи, завжди залишаються незмінними у різночасовому їх трактуванні. Ці герої реальніші, ближчі до життя, зрозуміліші сучасному читачеві. Як відзначав А.Гулига, "сила історичних образів - у їх справжності; коли читач знає, що йому розповідають про справжні події, повістування набирає додаткової емоційної дієвості"⁸. Герої О.Левицького яскраві і сильні цією справжністю. При новому звертанні до таких постатей може обігруватися художня форма змальовання, а не різночитання характерів /що досить переконливо продемонстрував Вал.Шевчук у своєму історичному триптиху "Три листки за вікном". - К.,

⁸ Гулига А.В. Естетика історії. - М.: Наука, 1974. - С.67.

1986/.

Поетика оповідань. Поняття "поетики" у сучасному літературознавстві дуже широке і неоднозначне. Термін використовується до слідниками у широкому і вузькому смислі, і визначається ними то як розділ літературознавства, то як творчий інструментарій окремого письменника тощо. Дисертант розглядає його у цьому другому значенні і співвідносить із поняттям "майстерність письменника", виходячи із того твердження, що "пізнати поетику письменника - значить осягнути його р о б о ч і принципи, зрозуміти прийоми, якими він користується"⁹.

Історичні оповідання О.Левицького своєю художньо-стильовою манерою пов'язані із традиціями української прози XIX ст., і в той же час залишались відкритими для теоретичних віянь нової літературної епохи. Українська класична проза пройшла радикальний шлях від персоніфікованої оповіді до об'єктивного повісткування, яке найбільш виразно зафіксувалося у творчості І.Нечужа-Левицького й Панааса Мирного. Початок XX ст. знаменується теоретичними пошуками молодого покоління українських письменників, які більшу увагу приділяють розкриттю внутрішнього світу своїх героїв. Визнаними лідерами молодшої генерації письменників стають О.Кобилянська, В.Стефаник, М.Коцюбинський і В.Винниченко. Серед цього розмаїття напрямів і стилів знаходить своє самотнє місце О.Левицький. Як представник неонародницького напрямку в українській літературі, письменник своїми творами виступив проміжною ланкою між "старою" та "новою" літературними школами.

Його творчість неможливо віднести до якоїсь однієї літературної манери. Оповідання О.Левицького - це стильовий синкретизм: ми знаходимо у них оповідні елементи, що відчуватися у наявності постаті оповідача, авторських коментарях, звертаннях до читача, в описах побуту і народних звичаїв. В ряді оповідань відбувається перехід від народно-оповідної манери викладу до епічно-об'єктивного повісткування: спокійний і об'єктивний тон розповіді у письменника поєднується із розмовними інтонаціями, мовною стилізацією й архаїзацією. Портрет героїв стає більш індивідуалізованим і психологізованим. Саме ця стильова різнобарвність оповідань О.Левиць-

⁹ Ключок Г.Д. Так що таке поетика? // Поетика. - К.: Наук.думка, 1992. - С.11. /Розрядка автора/.

кого, чи, швидше, стильові пошуки у царині історичної романістики і дали можливість А. Ніковському відзначити, що "оповідання О. Левицького дали й визначили стиль" майбутнього історичного роману.

Пробаналізувавши твори Ореста Левицького, дисертант у другому розділі приходиться до таких висновків:

1. У своїй творчій практиці О. Левицький відійшов від романістичних контурів, не впадаючи водночас у натуралістичне письмо. Порівняно із попередніми історичними романістами у О. Левицького помітна ширша "гра" художніми формами. При опорі на достовірність, автентичність розповіді документам письменник проявляв посилену увагу до моральної сутності людини, до вираження б у т т в о г о через побут. Людина соціальна у О. Левицького, але у творах нема тиску саме на соціальні чинники поведінки героя. Для О. Левицького важливо показати саморух, самоцінність пошкірки героя, його, сказати б, с а м і о т ь , яка вбирає і виховання, і соціальні ролі, а й не чужа вродженим психологічним домінантам. Письменник вчив розуміти підоснову фактів і розуміти людей, не надуживаючи емоційною характеристикою.

2. Своїми історичними творами О. Левицький заперечував їх як суто явище масової літератури, відкидав авантюрно-пригодницьку форму втілення історичних подій, не сприймав романтизацію відомих історичних персонажів. Письменник старався підняти історичну прозу до рівня наукового сприйняття, дати такі художні твори, які змушували б українського читача осмислювати національну історію через конкретику соціально-побутових реалій, усвідомлювати свою самобутність в загальноєвропейському історичному процесі, оборонити її від національного нівелювання польською й російською історіографією й історичною белетристикою. В плані соціально-історична проза О. Левицького була формою політичної боротьби за національну окремішність України, а в плані мистецькому - перспективним художнім напрямом, що виводив українську історичну прозу із наїждженої колії романтичної патріотики на широку дорогу філософського і психологічного осмислення національної історії.

3. Поруч з іншими творами белетристів-істориків творчість О. Левицького виразила деякі присутні моменти історичного буття української нації. І хоча О. Левицький - артист слова не мав прямих послідовників, але певні риси його творчої манери - строгий доку-

менталізм, досконале знання суспільно-політичних й історико-побутових реалій змалюваної епохи, прискіплива увага до рядового персонажа історії, конкретно-національний гуманістичний пафос, чудове володіння літературною мовою, тактовне використання архаїки минулих століть – не мавчи в умовах тоталітарного суспільства розвинулись вглибину, мали рефлексії в історичній прозі Миколи Горбана, Зінаїди Тулуб, Валерія Шевчука та ін.

У висновках дисертації підсумовано зміст усіх розділів та узагальнено спостереження над особливостями розвитку історичного повіствування в українській прозі другої половини XIX-початку XX ст., і, зокрема, у творчості Ореста Левицького.

Список джерел та основної використаної наукової літератури по темі дисертації містять 252 позиції.

Основні положення дисертації викладені в публікаціях:

1. "Оживають давні віки..." // Друг читача. – 1990. – 8 листопада. – С.4-5.
2. "Вони жили і з ними жив і я..." // Друг читача. – 1991. – 15 травня. – С.4-5, 8.
3. Хмельниччина: спроби осмислення // Друг читача. – 1992. – 15 січня. – С.1, 4-5.
4. Два "Тараса Бульби"? // Друг читача. – 1992. – 15 липня. – С.3.
5. "Чорна рада" П.Куліша // Перевал. – Івано-Франківськ, 1992. – Ч.3-4. – С.84-87.
6. Спільне і відмінне в історичній прозі Михайла Старицького і Ореста Левицького // М.Старицький: творче обличчя і місце в національній культурі. – Київ, 1990. Тези доповідей. – С.44-47.
7. "Захар Беркут" Івана Франка й західноукраїнська історична повість початку XX-го століття // Іван Франко і національне відродження. – Львів, 1991. Тези доповідей. – С.44-45.
8. Художнє переосмислення історичного минулого в поетичній мініатюрі В.Пачовського "Мій кровавий сміх" // "Молода Муза" і літературний процес кінця XIX-початку XX століття в Україні і Європі. – Львів, 1992. Тези доповідей. – С.44-45.
9. Повертаємось до наших першоджерел... // Літературний Львів. – 1994. – Ч.10-11.
10. Левицький Орест Іванович // стаття до Енциклопедії "Наукове Товариство імені Шевченка" – друкується.

Е.М.Каран

AB 31.107

AB 31.107